

Hamam Yapıları ve Literatürü

Alidost ERTUĞRUL*

I. Giriş

Yeme içme gibi temel gereksinimlerden olan temizlenmek için insanlar önceleri su kenarlarını tercih etmişlerdir. Yaşanılan yere, inanç sistemlerine göre de temizlenme için gerekli olan yıkanmanın gerçekleştiği akarsulara kutsallık atfetmişlerdir. Hintliler için Ganj, Asurlular için Fırat, Mısırlılar için Nil nehri gibi nehirler hem bedensel hem de ruhsal temizliğin gerçekleştiği yerler olarak önem taşımıştır. İnsanlar temizlenmek için çeşitli yollar deneseler de bunun en pratik şekli su ile yapıları olmuştur. Gerek iklimsel koşullar, gerekse de mahremiyet düşünceleriyle yerleşik hayatla birlikte temizlik yapabilmek için bir mekâna yani hamamlara ihtiyaç ortaya çıkmıştır.

Hamam, suyun ısıtılmasıyla insanların yıkanması için yapılmış yerlerin genel adıdır. Dilimize Arapçadan gelmiş olan *hamam* kelimesinin kökeni “ısıtmak, sıcak olmak” anlamındaki *hamm* (*hamam*)’dır. *Hamam* kelimesinin sözlük anlamı “ısıtan yer” demek olup, yıkanma yeri manasında kullanılır. Farsça karşılığı *germâbedir*.¹

Eski devirlerden bu yana insanlar tabii sıcak su kaynaklarından faydalanmışlardır. Bunlar için yapılan mekânların üstü açık olanlarına “ılıca , örtülü olanlarına da kaplıca” denilmektedir. Bazen bu yapılar için hamam tabiri kullanılsa da hamam kelimesi sun’i ısıtma sistemi ile ısıtılan, yıkanmak için yapılmış binaların genel adıdır. Kaplıcaları hamamlardan ayıran en ayırd edici özellik kaplıcaların yıkanma mekânının ortasında bulunan havuzdur.²

İnsanlık tarihinin en eski devirlerinden itibaren çeşitli medeniyetler hamam yapıları yapmıştır. Fakat bunlar içinde Romalılar ve İslam dininin

* Y. Mimar, İTÜ Mimarlık Fakültesi, Restorasyon Anabilimdalı Doktora Öğrencisi.

1 Ali Saim, S. Ülgen, “Hamam”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, c. 5, 1. Kısım, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1950, s. 174-178.

2 Semavi Eyice, “Hamam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 15, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM, 1997, s. 402-430.

temizliğe hassasiyet göstermesi dolayısıyla Müslümanlar, özellikle de Türkler hamama önem vermiş ve yaygınlaştırmışlardır. Temizliğe dini emirler dolayısıyla önem veren Müslüman toplumlarda su yapıları büyük önem kazanmış ve İslam şehirlerini belirleyen yapılar arasında camiler ve hamamlar yer almaya başlamıştır. İslam şehirlerinde Romalılarınkı kadar anıtsal nitelik taşımayan fakat daha yaygın bir hamam yapım kültürünün olduğu görülür. Burada dikkate değer bir başka nokta ise, İslamiyetin genişlediği topraklar üzerinde Roma-Bizans hamam kültürünün var olduğudur. Türkler özellikle Osmanlılar hamama büyük önem vermişlerdir. Daha Selçulular devrinde ordunun konakladığı yerlere çadır hamamları kurması bu önemi gösterir. Osmanlılarda ise devletin sınırlarının ulaştığı yerlerde çok sayıda umumî hamam inşa edilmiştir. Umumî hamamlardan başka konak ve yalıların yanlarında küçük özel hamamlar da yapılmıştır. Daha küçük yerleşim yerlerinde ise evlerde gusülhâne denilen yıkanma yerleri bulunmaktaydı.³⁻⁴

Hamamlar kullanım şekillerine göre özel ve genel hamamlar olarak sınıflandırıldığı gibi, erkekler ve kadınlar için ayrı kısımların yapılıp yapılmamasına göre de tek ve çift hamamlar olarak adlandırılmıştır. Tek hamamlar erkekler için yapılmış olup, günün belli saatlerinde kadınların kullanımına tahsis edilir. Çifte hamamlar ise, biri erkekler diğeri kadınlara ait olmak üzere birbirine bitişik olarak inşa edilen iki hamamdan oluşur. Çifte hamamlarda genellikle erkekler kısmı kadınlar kısmından büyük tutulmuş, bunların giriş kapıları bir meydana veya ana yola açılırken kadınlar kısmının giriş kapıları ise mahremiyet düşüncesiyle tali yola açılmıştır. Çok az örnekte giriş kapılarının aynı sokağa açıldığı görülür.⁵⁻⁶

Özel hamamlar köşk, konak, kışla, saray ve tekke hamamları gibi sınırlı sayıda insanın kullanımına sunulmuş ve hacimleri buna göre boyutlandırılmış küçük ölçekteki tek hamamlardır. Bu tür hamamlar bazen müstakil yapı gibi düşünülmüş, bazen de büyük yapı kütesinin içinde yer alan hacimler olarak planlanmıştır. Sayıca az olan özel hamamlar genel hamamların küçük birer örneği olarak düşünülmüş, gerek görülmediği için soyunma mahalleri ve bazen de ılık kısımları dahi yapılmamıştır. Bazı özel hamamlar, içinde bulunduğu yapı grubunun mülkiyetinin değişimine bağlı olarak, ticari faaliyet gösteren genel hamamlara dönüşmüştür. Buna örnek olarak Şehzadebaşı'ndaki

3 Doğan Kuban, *100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi*, 7. Baskı, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1977, s. 197.

4 Eyice, a.g.m., s. 174.

5 Semavi Eyice, "İznik'de büyük hamam ve Osmanlı devri hamamları hakkında bir deneme", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c. XI, sy. 15, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1960, s. 106, 99-120.

6 Yılmaz Önge, "Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, c. I, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 1988, s. 404.

Yeniçeri Kışlası içinde yer alan Acemi Oğlanlar Hamamı gösterilir. Halk hamamı, çarşı hamamı olarak da adlandırılan genel hamamlar genelde vakıf olarak yapılır ve mimari külliyein veya küçük yapıların parçasını oluştururlar. Diğer taraftan birçok vakıf sahibi kurdukları hayır eserlerine gelir getirmesi için şehrin başka yerlerinde bazen de başka şehirlerde hamamlar yaptırmışlardır.

Semavi Eyice Osmanlı tarihi boyunca çok sayıda hamam inşa edilmesinin iki nedeni bulunduğunu belirtir: “Bunlardan biri, hamamların iyi gelir getirmeleri sebebiyle hayır eserlerine gelir kaynağı olarak vakfedilmesidir. İkincisi hamamların ait oldukları yapı topluluğunun merkezi olan cami cemaatine hizmet vermesidir.”⁷ Bu konuda Bahaettin Yediyıldız ise kamu kuruluşlarına gelir sağlamak için yapılan hamamların paralı olduğunu; fakat bunun dışında fakirlerin bedava yıkanabilecekleri hamamlar da bulunduğunu anlatır.⁸ Hamamlar kârlı kuruluşlar olduğu için İstanbul’un her yerinde sayıları çok hızlı artınca büyük ölçüde su ve odun harcanmaya başlanmış, bunun önüne geçebilmek için XVIII. yüzyılda yeni hamam yapımını önleyen düzenlemelere gidilmiştir.

Yüzyıllarca toplumun sıklıkla kullandığı mekânlar olan hamamların beraberinde bir kültür gelişmiş, kullanılan eşyadan, hamamda çalışan kişilerin adlarına ve buralarda yapılan sohbetlere kadar çeşitli kavramlar türemiştir.

Osmanlı-Türk hamamlarında Roma hamamlarında olduğu gibi hamama gidilince sadece yıkanılmaz, aynı zamanda eğlenilirdi. Yakın zamanlara kadar devam eden birlikte hamama gitme âdeti, kadınların görücü usulü ile erkek çocuklarına kız beğendikleri yer olarak da hizmet etmiştir. Erkekler arasında ise perşembe geceleri, cuma sabahları, Ramazan ve Kurban Bayramı arefelelerinde hamama gitme âdeti vardı. Kadın hamamlarında müşterilere hizmet edenlere *nâtır*, erkekler hamamında ise bu yıkayıcı kimselere *tellâk* (*dellâk*) adı verilir. Hamamlarda bu kişilerden başka külhancı, meydancı, peştemalçı, çıkmacı, kahveci gibi adlarla anılan bir hizmetli grubu da çalışır.⁹

Hamamlar büyük yerleşim yerlerinde şairlerin özellikle kış aylarında bir araya geldikleri, şiir üzerine sohbet ettikleri yerlerdendir. Klasik Türk şiirinde hamamın konu edildiği bu şiirlere de “hammâmiye” denilir. Tek başına eser oluşturanlar ise “hammâmnâme” olarak anılmaktadır.¹⁰ Hammâmiyelerle ilgili örnek olarak elimizde İstanbul Çinili Hamam’da yer alan duvar çinileri üzerindeki yazılar gösterilebilir.

7 Eyice (1997), a.g.m., s. 414.

8 Bahaettin Yediyıldız, “Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü”, *Vakıflar Dergisi XIV*, Ankara, 1982, s. 6, 1-13.

9 M. Uzun - N. Albayrak, “Hamam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM, c. 15, 1997, s. 431.

10 M. Uzun - N. Albayrak, a.g.m., s.431.

II. Hamam Mimarisi Tarihçesi

1. Erken Dönem Hamamları

Tarihin en eski devirlerinden itibaren temizlenme ihtiyacına paralel olarak meydana getirilen hamam yapıları, birçok medeniyette önemli yer tutmaktadır. En erken yapılan hamamlarla ilgili kazılarda bugün Pakistan'ın batısında yer alan Sind'de M.Ö. 2500-1500 yıllarındaki İndus medeniyetinin en önemli şehri olan Mohenjo-Daro'da ortaya çıkan gelişmiş su ve kanalizasyon sistemi burada hamamlar bulunduğunu düşündürmektedir. Bundan başka, Mezopotamya'da yapılan kazılarda dünyanın en eski hamamı olduğu düşünülen Asurlulara ait bir yıkanma tesisi bulunmuştur.¹¹

İlkel olmakla birlikte, erken hamam örneklerine Mısır'da Tell el-Amarna'da da rastlanmaktadır. Anadolu'da bugünkü Suriye-Türkiye sınırı yakınlarında Viranşehir yakınlarında M.Ö. III. yüzyıla ait şehir kalıntılarında yıkanmak için özel mekânların bulunduğu görülmektedir. Yine Anadolu'da Gaziantep yakınlarında Zincirlihöyük'te yapılan kazılarda M.Ö. 1200 yıllarında yapıldığı düşünülen hamam kalıntısına rastlanılmıştır.¹²

Eski Yunan medeniyetinde, büyük ölçüde genel hamamların bulunmadığını, ancak çeşitli sporların yapıldığı "gymnasion" ların içinde bugünkü anlamda duş gözleri gibi yıkanma yerlerinin bulunduğunu Semavi Eyice anlatmaktadır.¹³

2. Roma Hamamı

Roma hamamlarının kökeni Yunan hamamıdır; fakat Romalılar hamamı geliştirmişlerdir. İmparatorluk devrinden sonra Roma'da halka açık hamam mimarisi ortaya çıkmıştır. Milattan önce I. yüzyılda yaşadığı sanılan Sergius Orata adlı bir mimarın ilk defa sıcak hava ile merkezi ısıtma sistemini meydana getirdiği ve bu sistemin uygulanmasıyla hamam yapılarının yaygınlık kazandığı düşünülür. Roma hamamlarının alttan ısıtmalı mimarisi, iç süslemeleri ve büyük ölçülerde yapılmış olmaları bu yapıları sanat tarihi açısından önemli kılmaktadır. Roma İmparatorluğu'nun genişlediği bütün bölgelerde genel hamamlar ve zenginlerin evlerine de özel hamamlar yapılmıştır.¹⁴

Roma'da hamamlar sadece yıkanılan yerler olmaktan çıkmış eğlenilen, dinlenen, spor yapılan alanlara dönüşmüş, filozof, şair ve hatiplerin sohbet ve tartışma yerleri haline gelmişlerdir.¹⁵ Roma hamamları M.Ö. I. yüzyılda yapılan örneklerde olduğu gibi düzensiz bir planlamaya sahiptir; daha sonra M.S. I. yüzyılda planlamada simetri görülmeye başlar. Roma hamamında icat edilen

11 Eyice (1997), a.g.m. s. 402.

12 Ülgen (1950), a.g.m. s. 174.

13 Eyice (1997), a.g.m. s. 402.

14 Eyice (1997), a.g.m.; Ülgen (1950), a.g.m., s. 402.

15 Wheeler, M., *Roma Sanatı ve Mimarlığı*, çev. Zeynep Koçel Erdem, İstanbul: Homer Kitabevi, 2004, s. 14.

ısıtma sistemiyle birlikte çeşitli bölümler de gelişmiştir. Farklı örnekler incelendiği zaman hamam binalarının önünde etrafı genellikle sütunlu revaklarla çevrili bir avlunun olduğu görülür. Avlular, spor oyunları ve çeşitli müsabakaların yapıldığı yerlerdir. Ana girişten soyunma mekânı olan *Apoditeriuma* girilir. Soyunma kısmından içinde yüzülebilecek büyük havuzu bulunan aynı zamanda soğuk su ile yıkanma mekânı olan *Frigidariuma* geçilir. Bu kısımdan sonra ılık olan *Tepidarium* kısmı, buradan sonra esas sıcak kısım olan *Caldarium* kısmı gelirdi.

Romalılar imparatorluk devrinde çok büyük hamamlar inşa etmişlerdir. Bunların en önemlileri Caracalla, Titus, Diocletianus ve Constantinus hamamlarıdır. Roma hamamlarının en önemlilerinden bir başkası ise Pompei kentindeki Stabia Hamamı'dır. Milattan önce 150 yılına doğru inşa edilen bu hamama, sonradan ilaveler yapılmıştır. Hamam kadınlar ve erkekler için iki ayrı bölüme sahiptir. Genelde her imparator zamanında büyük hamamlar inşa edilmiştir. Bunlardan Caracalla hamamının 1600 kişilik, 25.000 m²lik sahaya yayılmış, içinde kütüphaneler, tiyatro ve yemek odalarının bulunduğu bir hamam olduğu bilinir. Bunlardan milattan sonra 300 yılında yapılmış olan Diocletianos hamamı, 3000 kişilik olduğu düşünülen bahçeleriyle birlikte 11 hektarlık bir alanı kaplamaktadır.¹⁶

Anadolu'da Roma dönemine ait çok sayıda hamam bulunmaktadır. Bunlardan Ankara'da Çankırıkapısı semtinde ve Ephesos, Miletos, Pergamon, Priene, Perge ve Side'de değişik hamam örneklerine rastlanılmıştır. Yine milattan sonra 43 yılında Roma hâkimiyetine giren Likya bölgesinde imparatorluk etkisiyle ortaya çıkan hamam yapma faaliyeti, II. ve III. yüzyıllarda zirveye ulaşmış ve VI. yüzyıla kadar devam etmiştir. Likya hamamlarında da hamam binasının bitişiğine güreş salonları yapılmıştır.¹⁷

3. Bizans Hamamı

Bizans, Eski Roma'nın Hıristiyanlaşmış devamı olduğu için Roma hamam geleneğini sürdürmüştür. Roma'da olduğu gibi hamamlar yıkanmanın dışında, eğlencelerin düzenlendiği, dinlenen, sosyal ve siyasi tartışmaların yapıldığı, yemek yenilen yerlerden olmuşlardır.¹⁸

Bizans dönemi İstanbul hamamlarının en meşhurlarından birisi, Sultanahmet civarında olduğu düşünülen, İmparator Septimus Severus tarafından yaptırılan daha sonra I. Constantinus tarafından büyütülerek kullanılan Zeuk-sippos Hamamı'dır. Bu hamamdan başka Kalendu Hamamı, Konstantinianai

16 Eyice (1997), a.g.m., s. 403.

17 Farrington, A., *The Roman Baths of Lycia an Architectural Study*, Monograph No:20, The British Institute of Archeology at Ankara, 1995, s. 23.

18 Necipoğlu, N., "Bizans İstanbul'u", *İstanbul'un Dört Çağı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 24.

ve İmparator Arkadios'un kızının yaptırmış olduğu Arkadien Hamamı önemli Bizans hamamlarından sayılmaktadır. Bizans imparatorunun ve ileri gelenlerinin saraylarında da özel hamamlar olduğu bilinmektedir.¹⁹

Günümüzde İstanbul'da Bizans hamamı olarak bilinen bir hamam bulunmamasına rağmen, pek çok hamamın varlığına dair bilgi bulunmaktadır. Şehzadebaşı'nda eski kilise olan Kalenderhane Camii'nin yanında ve Arkeoloji Müzesi kazısında Bizans hamamı olduğu düşünülen temeller bulunmuştur.²⁰

4. Anadolu Dışındaki İslam Hamamları

İslam ülkelerindeki eski hamamlarla ilgili çok geniş bilgiler yoktur. Doğu Roma'nın hamam kültürü ile karşılaşan İslam dünyasında, dinin emri olan temizlik anlayışı ile beraber hamamların önemi daha da artmıştır. Burada pek çok ilkçağ hamamı İslamiyetin yayılmasıyla birlikte yeni yapılan hamamlara ilham kaynağı olmuştur. Müslümanların ortaya koyduğu hamamlar içinde en önemlileri VIII. yüzyılda Emeviler devrinde ortaya konulmuştur. Bunların en önemlileri; Kusayru Amra, Kasrül-Hayr, Hamamü's-Sarah ve Hırbetü'l-Mefcer'de bulunan hamamlardır. Kusayru Amra saray hamamı I. Velid tarafından 715 yılında yaptırılan, saray içindeki üstü beşik tonozla örtülü giriş, tonozlu ılık ve kubbeli bir sıcaklık bölümünden oluşan küçük boyutlarda fakat Roma hamamı prensiplerinin uygulandığı bir hamamdır. Bu hamamların hepsi tipoloji açısından aynı karakterdedirler. Bu hamamlar ısıtma sistemleri ve servis bölümleri ile Roma hamam geleneğini devam ettirirler.^{21,22}

5. Selçuklu Devri Hamamı

Anadolu'ya gelmeden önce Türklerin yaşadıkları ülkelerde inşa edilmiş ve tarihi kaynaklarda ismi geçen özel ya da genel hamamlar hakkında yeterli bilgi yoktur. Türklerin Anadolu'ya yerleşmeye başlamalarıyla birlikte, antik şehirlerdeki hamamları İslami temizlik şartlarına uygun hale getirmiş oldukları düşünülse de bu durumun yalnızca kaplıcalar ve ılıcalar için geçerli olduğu, ısıtılmış su ile çalışan hamamlarda bu durumun geçerli olmadığı anlaşılmaktadır. Bunun sebebi Türkler tarafından inşa edilen hamamlarda kullanım İslamın kuralları dolayısıyla akan sudan yapılmakta, bu yönüyle de tarz olarak Antik devir hamamlarından ayrılmaktaydı. Diğer bir sebep ise mimari geleneklerdeki farklılıklardı. Selçukluların Anadolu'da yapmaya başladıkları hamamlarda kurna başında su dökünülerek yıkanılır. Terleme için ayrı kapalı bir mekân değil de göbekaşı kullanılmıştır. Soyunma yerleri de büyük anıtsal mekânlar haline gelmiş, dinlenme ve ferahlamayı sağlaması için orta kısma şadırvan

19 Yegül, Fikret, *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkama*, çev. Emel Erten, İstanbul: Homer Kitabevi, 2006.

20 Eyice (1997), a.g.m., s. 404.

21 Ülgen (1950), a.g.m., s. 175.

22 Grabar, O., *İslam Sanatının Oluşumu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 148.

yapılmaya başlanılmıştır. Selçuklu hamamlarının Orta Asya'dan gelen bir planlama anlayışını devam ettirmekle birlikte komşu bölgelerden, burada olduğu gibi Suriye'den, esinlendiğini görmekteyiz.²³

Anadolu'da bilinen en eski çifte hamamlardan olan Kayseri Kөлük, Sultan Hamamı ile ardından yapılan Selçuklu çifte hamamlarında, planlama aradaki ortak duvar boyunca sıralanan soyunma, aralık, soğukluk, sıcaklık mekânları ve sonda yer alan su depoları ve külhandan oluşan düzenlemeye göre oluşturulmuşlardır. Kayseri Hunad Hatun Camii yanındaki 1230'lu yıllarda yapılmış olan hamamda da sıcak bölümlerinde dört eyvanlı ve köşelerde halvetli bir düzenleme görülmektedir. Konya'da Sâhip Ata Külliyesi'nin vakıflarından olan, 1258'lere tarihlenen çifte hamamda, her iki kısım eşit ölçülerde ve yan yana düzenlenmiştir. Bu hamam kare mekânlı soyunmalık kısmı, kubbeli bir büyük mekân ve yanlarındaki iki küçük mekân ile klasik planlama anlayışına uygun olarak yapılan sıcaklıktan oluşur.²⁴

Selçuklular devrinde hamamların bulunduğu başka bir yapı grubu kervansaraylardır. Kervansarayların ana kitlesi içinde, girişin sağ tarafındaki köşeye ve kervansaray yakınlarına hamamlar yapılmıştır. Kayseri-Sivas yolu üzerinde I. Alâeddin Keykubad tarafından 1232'de yaptırılan Sultan Hanı'nda ve Kayseri-Malatya yolu üzerinde yer alan Emir Karatay Hanı içinde köşelere yerleştirilmiş küçük hamamlara rastlanılır. Bunlardan başka kervansaray içindeki hamamlardan daha büyük olan kervansaray dışındaki hamamlara örnek olarak Niğde'de Ağzıkara Han (1243), Afyon'da İshaklı Han (1266), Sinop'taki Durağan Han (1266) bu gruba örnek olarak gösterilebilir.²⁵

Beylikler devrinde de Osmanlı Beyliği bölgesinde ve diğer bölgelerde çok sayıda küçük hamam inşa edilmiştir. Bunlardan bir kısmını Batı Anadolu'da Efes'te, Bergama'da, Bursa ve İznik'te görmek mümkündür.

6. Osmanlı Devri Hamamı

Osmanlı devrinde hamama büyük önem verilmiş ve devletin kuruluşundan itibaren sınırların ulaştığı bütün bölgelere hamamlar yapılmıştır. Şehir merkezlerinde yapılan çarşı hamamlarından başka, konak veyalılarda esas binaya bitişik veya ayrı şekilde özel hamamlar inşa edilmiştir. Bu kadar çok hamam inşa edilmesinin iki sebebi vardır: Birincisi, hamamların yapıldığı devirlerde yüksek gelir getirmeleri sebebiyle hayır eserlerine gelir kaynağı olarak vakfedilmesi, ikincisi de yapıldıkları yapı grubuna gelen cemaate hizmet vermesiydi.²⁶

²³ Önge, Yılmaz, "Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Cilt I, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 1988, s. 403-428.

²⁴ Önge, Yılmaz, *Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Hamamları*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1995, s. 12.

²⁵ Eyice (1997), a.g.m., s. 414.

²⁶ Eyice (1997), a.g.m., s. 414.

Osmanlı devrinde soyunmalık, ılıkık, sıcaklık-halvet ve külhan sıralamasıyla oluşturulan hamam planlama anlayışı değişmemiş, içerideki mimari detaylar geliştirilerek kullanılmıştır.

Kaplıca ve hamam yapımına çok önem veren Osmanlıların Bursa'da yaptığı ilk hamamlardan olan Alâeddin Bey Hamamı'nın sadece temelleri kalmıştır. Tek hamam olarak yapılan Eskiye Hamam plan olarak sıcaklığında ortada bir eyvanı ve iki yanındaki halvet hücreleriyle, klasik eyvanlı plan anlayışını devam ettirir. Bu plan anlayışının diğer daha gelişmiş şeklini, çifte çarşı hamamı olan Bursa Orhan Gazi Hamamı'nın erkekler kısmındaki tek kubbeli, dört eyvanlı ve dört köşe halvet hücreli düzenlemede görmek mümkündür. Bursa'da harap Bizans kaplıcası üzerine Eski Kaplıca Murat Hüdavendigâr döneminde yaptırılmıştır. Erken Osmanlı dönemi hamamlarında çok büyük kubbeli soyunmalıklar yapıldığı görülmektedir.²⁷ Bu hamamlardan Gelibolu, Sarıca Paşa, Bursa, Atpazarı, Koca Mustafa Paşa hamamlarında kubbe büyüklükleri 10-15 m arasındadır. Kubbe büyüklüklerinin Bursa Koca Mehmed Paşa Hamamı'nda 12 metreyi aştığı, Davud Paşa Hamamı'nda kubbenin 14.50 çapında olduğu, Yıldırım Bayezid'in Mudurnu'da yaptırdığı hamamın 20 metrelik açıklıkla Osmanlı mimarisindeki en büyük kubbeye sahip bulunduğu görülür.²⁸

Erken Osmanlı dönemi hamamlarında göze çarpan diğer bir özellik ise, kubbelerin içeriden yıldızlı, spiralli ve dilimli olarak süslenmeleridir. İznik'te Orhan Hamamı ve XV. yüzyıl başında yapılan Hacı Hamza Hamamı, İsmail Bey Hamamı, Bursa'da Demirtaş Hamamı, Mudurnu Yıldırım Hamamı, Bolu ve Bergama'daki hamamlar zengin süslemeleri ve çeşitli kubbe şekilleriyle karakteristik özellik gösterirler. Erken Osmanlı döneminde çok sayıda hamamın yapıldığı diğer bir yer de Balkanlar'dır. Günümüzde bu hamamların birçoğu yıkılmıştır. Selanik, Manastır, Ohri, Kalkandelen ve Üsküp gibi şehirlerde inşa edilen hamamlardan en önemlisi, Üsküp Davud Paşa Hamamı'dır. Kalkandelen'deki İsa Bey Hamamı İstanbul'da sonradan yapılan Ayasofya Hamamı'nın planlamasına benzer biçimde, uzunlamasına inşa edilmiştir.²⁹

İstanbul'un fethiyle birlikte İstanbul'da da hamamlar inşa edilmiştir. İstanbul hamamları çoğunlukla çifte hamam olarak yapılmışlardır ve genel prensip olan kadın ve erkek kısımlarının giriş kapılarının aynı sokağa açılması özelliği, burada da devam ettirilmiştir. İstanbul'da inşa edilen ilk hamamın Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırılan Irgat Hamamı olduğu, bunu sırasıyla Azepler Hamamı, Vefa Hamamı, Eyüp Hamamı ve Çukur Hamamı'nın izlediği düşünülmür. İstanbul'da her külliye için bir hamam inşa edilmiştir. Bu hamamlardan çifte hamam olarak yapılan Mahmut Paşa Hamamı'nın günümüzde sadece erkekler kısmı kalmıştır. Soyunmalık kısmının örtüsü, mukar-

27 Aslanapa, Oktay, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1986, s. 258.

28 Eyice (1997), a.g.m., s. 423.

29 Aslanapa (1986), a.g.e., s. 531.

naslı büyük tromplar üzerindeki büyük kubbe ile örtülen hamamın, hepsi ayrı ayrı süslenmiş küçük kubbelerle örtülü sekizgen planlama ile yapılmış bir sıcaklığı vardır. İstanbul'da kitabesi olan en eski hamamdır. II. Beyazıt tarafından yaptırılan külliyeinin parçası olan Beyazıt Hamamı da çifte hamam olarak planlanmış olup soyunmalık kısmı 15 metreye varan kubbe yüksekliği ile anıtsal karakter göstermektedir.

XVI. yüzyılda özellikle Mimar Sinan devrinde artan imar faaliyetlerine bağlı olarak yapılan çok sayıdaki eserle birlikte imparatorluğun çeşitli bölgelerinde 59 hamam inşa edilmiştir. Bu hamam yapılarından 45 tanesinin İstanbul ve yakın çevresinde yer aldığı tezkiyelerden öğrenmekteyiz.³⁰ Mimar Sinan inşa ettiği hamamlarda genel mimari karakteri kullanmakla birlikte bazı değişik uygulamalarda da bulunmuştur. Bunları belirtmek gerekirse, Azapkapı Sokullu Hamamı ve Süleymaniye Külliyesi Hamamı'nda olduğu gibi sıcaklık mekânını merkezi bir şekilde çözmüş, bunlar dışında yaptırılan anıtsal karakterdeki hamam yapılarının girişine Süleymaniye ve Sultanahmet'te yer alan Haseki Hürrem Sultan Hamamı'nın erkekler bölümü girişinde olduğu gibi revaklar inşa etmiştir. Mimar Sinan tarafından kullanılan fakat daha sonraları tekrar edilmeyen bir düzenleme olan, ortada külhan kısmı ve iki yanda kadınlar ve erkekler bölümlerinin yer aldığı uzunlamasına uygulamadan söz edilebilir. Bu plan düzenine örnek olarak yine Sultanahmet'te yer alan Haseki Hürrem Sultan Hamamı ve Payas Külliyesi'ne ait olan hamam gösterilebilir.

Mimar Sinan sonrasında yeni hamam inşaatları olmakla birlikte Mimar Sinan devrine kadar yapılmış olan yapılar kadar anıtsal karakteri güçlü hamamlar inşa edilmemiştir. Klasik devir sonrası en önemli hamam yapısı olarak Cağaloğlu Hamamı'ndan bahsedilebilir. Nüfus artışına paralel olarak hamam yapılarında da artış görülmüştür. Fakat XVIII. yüzyılda yayınlanan fermanla da belirtildiği üzere odun ve su tüketimini artırdıkları için hamam yapımına kısıtlamalar getirilmiştir.

Halka açık hamamlar dışında, daha küçük olmakla birlikte evlerde, konak, yalı, köşk ve saraylarda, kışlalarda ve tekkelerde de hamamlar inşa edilmiştir. Klasik devir sonrası inşa edilen hamamlar ile tamir edilerek kullanılan hamamlar planlama ve teknik olarak değişmemekle birlikte yapıldıkları devrin mimari üslubuna bağlı olarak barok, rokoko, ampir karakterde mimari elemanlarla zenginleştirilmiştir. Ayna ve kurna taşları, kapı kemerleri, fil gözü ışıklık çerçeveleri, bahsedilen mimari üsluplarda inşa edilmiştir. Bunlar dışında üst örtü olarak çapraz ve aynalı tonozlar yerine yuvarlak tonozlar kullanılmaya başlanılmıştır. Üsküdar'da yer alan Selimiye Hamamı ve Altunizade külliyesinin parçası olan Altunizade Hamamı bahsedilen devir üsluplarının gözlemlenebileceği yapılar olarak dikkati çeker. 19. yüzyıldan günümüze çok

³⁰ Alidost Ertuğrul, "Mimar Sinan'ın İstanbul'daki Mevcut Hamamları", Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2002, s. 116.

sayıda konak, tekke hamamı ve daha az sayıda külliye hamamı kalmıştır. Yıkama gereksiniminin konutlarda giderilemeye başlanmasıyla birlikte yapılan hamam sayısında bir düşüş olmuştur. Özellikle Cumhuriyet sonrası tamirler dışında klasik anlamda yeni hamam yapımına pek gidilmemiştir. Fakat son yıllarda otel yapılarıyla birlikte yapılan, modernize edilerek planlanmış hamamlar turistik amaçla hizmet vermektedir.

III. Hamam Mekânları

Hamamların tarihi gelişimi ve mekânların fonksiyonları incelendiği zaman görülen şey; Roma ve İslam hamamlarının işleyişlerinde farklılıklar olmakla birlikte, hamamlarda farklı isimlerle anılan fakat aynı işleve sahip mekânların bulunduğu. Türk hamamlarında temelde yıkanma ile ilgili Soyunmalık (Camekân), Ilıklık, Sıcaklık adı verilen bölümler ile sıcak ve soğuk su depoları ile külhan olarak iki tesisat mekânından söz edilebilir. Aşağıda hamam mekânları Türk hamamları esas alınarak incelenmiş olup bu mekânların Roma hamamındaki isimleri de belirtilmiştir.

1. Soyunmalık (Camekân)

Hamamların hemen girişinde yer alan bu mekân adında anlaşılacağı üzere yıkanma kısmına girmeden önce elbiselerin çıkarıldığı ve yıkanıldıktan sonra dinlenen kısımdır. Roma hamamında soyunmalık kısmı *Apoditerium* olarak anılır. Farsça elbise soyunulan yer demek olan *Camekân* tabiri de soyunmalık mekânını belirtmek için kullanılmaktadır. Türk hamamlarında alan bakımından en büyük hacim soyunmalık kısmıdır. Bu hacim genellikle ılık ve sıcak mahallerinin toplam alanına eşdeğer büyüklüktedir.³¹

Türk hamamlarının yüzyıllardır değişmeyen düzenlemesi şu şekildedir: Soyunmalık kapısından girince kapının hemen yanında hamamcının oturması için bir yer bulunur. Bu kısmın yanında ise emanetlerin saklandığı dolaplar yer alır.³² Soyunmalık mekânının orta kısmına çeşitli formlarda fiskiyeli havuzlar yerleştirilmiştir. Soyunmalık duvarları boyunca dolaşan ve birkaç basamakla çıkılan bir seki bulunur. Bu sekilere sofa adı verilir. Sekilerin alt kısmında ayakkabı koymak için nişler yapılmıştır.³³ Soyunmalık kısmında bir kenarda kahve ocağı da bulunur. Son devirlerde soyunmalık kısmına, merdivenle ulaşılan *şirvan* adı verilen bölümlenmiş ahşap kat ilâve edilmiştir.

Hamamların bir kısmında, kubbeli kâgir olarak yapılan soyunmalık hacminin bazı durumlarda özellikle daha küçük mahalle hamamlarında ahşaptan

31 Önge, Yılmaz, "Koca Sinan'ın Hamamlarında görülen bir yenilik-merkezi kubbeli örtü sistemleri", *II. Uluslararası Türk İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*, İTÜ, 28 Nisan-2 Mayıs 1986, c. 2, 1986, s. 81-85.

32 Ülgen (1950), a.g.m., s. 175.

33 Aru, Kemal Ahmet, "Türk Hamamları Etüdü", Doçentlik tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul Matbaacılık, T.A.O., 1949, s. 34.

yapıldığı da görülür. Bu yüzden sık sık tamir ve değişiklik geçirdiği için günümüze özgün soyunmalık mekânı ulaşmamıştır.

2. Ilıklık (Soğukluk)

Hamamlarda sıcaklık bölümüyle soyunmalık arasında yer alan ılık bir geçiş mekânıdır. Bazı kaynaklarda *soğukluk* diye de adlandırıldığı görülür. Anadolu'daki XII.-XIII. yüzyıl hamamlarında görülen, soyunmalıkta ılıklığa geçişte bulunan diğer bir mekân da *aralık* adı verilen kısımdır. Daha sonra XVI. yüzyıldan sonra yapılan hamamlarda görülmeyen bu hacim, erken dönem hamamlarına ait bir özelliktir. Aralık kısmının kalkmasıyla birlikte soyunmalık kısmına buharın girmesini önlemek için soyunma bölümü kapısı üzerine yağmaklı bir baca yerleştirilmiştir.³⁴ Aralık kısmına Roma mimarisinde *Frigidarium* adı verilmekteydi. Ilıklık kısmının adı ise *Tepidarium* olarak bilinir.

Ilıklık genellikle enine uzanan dikdörtgen biçiminde bir mekândır. Bu kısımda dinlenmek için mermer setler, *traşlık* (*usturalık*) adı verilen temizlik hücreleri ile bir kenarda bazen dehliz gibi geçişi olan tuvaletler bulunmaktadır. Ilıklığın üstü beşik tonozlarla, kubbelerle bazen de her ikisinin bir arada kullanılmasıyla örtülmüştür.

3. Sıcaklık

Hamamlarda ilıklık kısmından yıkanma eyleminin gerçekleştiği yer olan sıcaklık kısmına dar ve ancak bir insan boyunda olan bir kapıdan girilir. Sıcaklık girişi genelde sıcaklık aksında yer alan eyvanlardan sağlanmakla birlikte Süleymaniye ve Edirnekapı Mihrimah Sultan hamamlarında olduğu gibi köşe halvetindeki ara hacimden de sağlanmıştır. Sıcaklık mekânının Roma hamamlarındaki adı *Caldarium*dur. Genelde bir merkezi kubbe ve etrafında simetrik olarak düzenlenmiş, adına *halvet* denilen küçük yıkanma odaları ve eyvanlardan oluşur. Mekânın orta kısmında göbekaşı yer alır.

Sıcaklık kısmı hamamın en sıcak ve buharlı yeridir. Ortamın buharlı olmasına, kullanılan su sebep olduğu gibi sıcak su deposundan halvet hücrelerinin bir tanesine açılmış olan pencereden gelen buhar da etkilidir. Sıcaklık kısmında yıkanma iki ayrı yerde gerçekleşir. Küçük bir kapı ile ana sıcaklık mekânına açılan alçak tavanlı oldukça sıcak mekânlar olan halvetler hem rahat yıkanmak isteyen hem de sıcak ortam arayanlar için idealdir. Büyük bir kubbe ile örtülmüş bazı sıcaklık örneklerinde görüldüğü gibi halvet hücreleri esas mekândan insan boyundaki bölme duvarları ile ayrılmıştır. Kemerli veya tonozlu niş şeklinde inşa edilen eyvanlar ise doğrudan göbekaşına açılır. Halvetler kadar sıcak değildir. Halvet ve eyvanlar göbekaşının bulunduğu kısımdan bir set halinde yükseltilmişlerdir. Gerek halvet gerekse eyvanlarda yıkanan kimselerin oturması için yerden 15-20 cm yüksekliğinde sekiler yapılmış, bu kısımlara içine su doldurularak dökerek yıkanmak için mermerden kur-

³⁴ Önge (1988), a.g.m., s. 408.

nalar konulmuştur. Halvet ve eyvanların üst örtülerinde tonoz ve kubbenin farklı şekillerde kullanıldığı görülür. Göbektaşları hamama gelen müşterinin üzerine yatıp terlediği, masaj yaptırdığı mermerden dikdörtgen veya çokgen formlarından birine sahip olup yerden 40-50 cm kadar yükseltilmiştir.

4. Külhan - Isıtma Sistemi

Külhan, Türk hamamlarında sıcaklık hacminin duvarının bitişiğinde yer alan sıcak su deposunun gerisinde bulunan, boyutları her hamamda farklı olan, hamamın ısıtılmasını sağlayan ateşin yakıldığı, yakıtın depolandığı ve atıklarının biriktirildiği hacimdir. Yakıt olarak odun kullanılır; fakat son yıllarda mazot ve kömür de tercih edilmiştir. Girişi hamamın arka tarafındadır. Külhanlar kot olarak hamam döşemelerinin altında tutulmuştur. Bu kısımlara merdivenlerle inilir. Ölçüleri değişik olmakla birlikte fırına benzeyen daire şeklinde yapılmış ve üzerine bakırdan bir kazan yerleştirilmiştir. Tabanı kubbe şeklinde imal edilmiş olan bakır kazan sıcak su deposunun çabucak ısınmasını sağlar. Külhana açılan ocak ağız önünde duvarlarında kemerli yaşmağı bulunan bacalar bulunmaktadır. Bu bacalar ocağa yakıt atılırken ocağıya ateşin zarar vermemesi için düşünlüştür. Bacalar iyi çekmesi için kubbe kotuna kadar yükseltilmişlerdir.³⁵

Hamamların ısınması sıcaklık, halvet ve ılık hacimlerinin altına yapılmış olan yükseltilmiş döşemenin aralarından sıcak dumanın dolaşmasıyla gerçekleşmektedir. Dumanın dolaştığı bu kanallara *cehennemlik* denilir. Cehennemliklerde dolaşan havanın dışarı atılması için duvarlara düşeyde sıva altına yerleştirilmiş olan künklere *tüteklik* adı verilir. Tüteklikler aynı zamanda hamamın iç hacimlerinin ısınmasına da yardımcı olur. Isıtma sistemine ilişkin yükseltilmiş döşeme sistemi soyunmalık kısmı haricinde hamamların alt kısmını dolaşmaktadır.

IV. Hamamlarla İlgili Teknik Özellikler

Hamamları çalıştırabilmek için gerekli temiz su; pınar, göl, çay gibi tabii su kaynaklarından veya kuyu, sarnıç gibi tesislerden elde edilmiştir. Bazı hamamlarda bunların dışında hamam damlarına düşen kar ve yağmur sularından da faydalandığı görülür.³⁶ Eskiden kanallarla suyun taşındığı şehir şebekesinden suyunu alan hamamlar dışında bazı hamamlarda kuyulardan faydalandığı görülür. Hamamlara getirilmiş olan su, su deposunun duvar örgüsü içine yerleştirilmiş olan *maslak* veya *makse* adı verilen bir dağıtım merkezinden geçerek içerideki bölümlere aktarılır. Maslağa gelen su, sandığın dibindeki deliklerden biri ile soğuk su deposuna, diğer bir delikten de soyunmalıkta şadırvan ve ılıklıktaki tuvaletlere ve traşlığa gönderilir.³⁷

35 Önge (1988), a.g.m., s. 412.

36 Önge, Yılmaz, "Eski Türk Hamamlarında Su Tesisatı İle İlgili Bazı Detaylar", *I. Uluslararası Türk İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*, İTÜ, 14-18 Eylül 1981, c. 5, 1981, s. 213-223.

37 Önge (1981), a.g.m., s. 216.

Türk hamamlarında su, pişmiş topraktan yapılmış “*pöhrenk*” veya “*künk*” adı verilen özel borularla dağıtılmıştır. Pöhrenklerle dağıtılan su, mermerden çeşmeli ayna taşları ve kurna teknelerine gelir. Kurnalara sadece sıcak su deposunun suyu akıtılmıştır, soğuk su ise gerektiğinde ayrı bir musluktan akıtılmıştır. Musluğun altına ise dairevi ya da çokgen planlı kurna teknesi yerleştirilmiştir.

2. Hamamlarda Aydınlatma

Hamamlarda aydınlatma ile ilgili mimari detaylar; birçok yapıda olduğu gibi gün ışığı ile doğal aydınlatma ve zamanına göre şekli değişmekle birlikte sun’i aydınlatma olarak iki şekilde olmaktadır. Hamamlar bilindiği üzere fonksiyonu dolayısıyla mahremiyetin ön planda olduğu ve ısı kaybının minimumda tutulması gereken yapılardandır. Bundan dolayı aydınlatmaları mekânların üzerinde yer alan ışıklıklar yardımıyla sağlanmaktadır.

Hamamların soyunmalık kısımlarının aydınlatmasında, kubbe kasnağında yer alan küçük pencereler ve soyunmalık kısmının tam ortasında yer alan aydınlık fenerlerinden yararlanılır. Soyunmalık kısmı kâgir kubbe ile örtülü hamamlarda kubbe merkezine yerleştirilen bir aydınlık feneri yer alır. Aydınlık fenerlerinin ahşap veya kâgir olarak yapıldığı görülmektedir. Fenerlerin en eski örneklerinden birisi Amasya Hızır Paşa Hamamı’ndadır (XV. yy.). Soyunmalık kısmı tonoz örtü olanlarda ise aydınlık feneri bulunmaz; tonoz üzerinde birkaç ışık gözü ile yan cephelerdeki mazgal pencereler bu işi görür. Ahşap örtülü olanlarda ise ahşaptan aydınlık fenerleri yapılmıştır.³⁸

Ilıklık ve sıcaklıkta ise aydınlatma kubbe ve tonozlar üzerine yerleştirilmiş *fiğözü* adı verilen cam fanuslar yardımıyla yapılmaktadır. Camların yerleştirildiği yuvalar yıldız, daire gibi değişik formlarda olmaktadır.³⁹ Ayrıca hamamlarda bazı mekânların üzerinde yer alan kubbeden dışarı doğru yükseltilen, üzerinde birden çok ışık deliğinin yer aldığı yarım kubbesel formda *ışık kubbesi* adı verilen detaylar da bulunmaktadır.

Hamamların duvarlarında yer alan küçük nişlerin ise gün ışığı olmadığında veya yetersiz kaldığında şamdan, kandil, mum gibi aydınlatma gereçlerinin konulduğu yerler olduğu bilinmektedir.⁴⁰

3. Hamamlarda Tezyinat

Türk hamamları fonksiyonları dolayısıyla dışa kapalı yapılar oldukları için genelde dış cepheleri gösterişsiz yapılmıştır. Hamam kompozisyonlarına soyunmalık kısmının kubbesi egemendir.⁴¹ Anadolu’da Beylikler devrinden itibaren dış mimarinin şeffaflaşması sonucunda hamamların soyunmalık bölüm-

38 Önge, Yılmaz, “Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma”, *Vakıflar Dergisi XII*, Ankara, 1978, s. 121-136.

39 Ülgen (1950), a.g.m., s. 176.

40 Önge (1988), a.g.m., s. 415.

41 Kuban (1977), a.g.e., s. 198.

lerine pencereler açılmış, ilerleyen devirlerde giriş önüne revaklar eklenmiştir. Klasik devir hamamlarında, özellikle erkekler kısmının girişinde cümle kapıları özenli taç işçiliği ile yapılmaya başlanılmıştır. Basit kütleli olan hamamlar, yapılan aydınlık fenerleri yardımıyla süslenmiş olmaktadır. Hamamların dış duvarları moloz taş ile özen gösterilmeden yapılmıştır. Hamamlarda basit malzeme kullanımını yapıların diğer kısımlarında da görmekteyiz. Yalnızca büyük hamam kubbeleri kurşunla kaplanmış, diğer daha basit binaların üst örtüleri daha ucuz olan taş ve çoğu zaman da kiremit ve siva ile kaplanmıştı.

Hamamlarda sanatlı taş işçiliği, mermer kurnalar, oturma sekilerinin yanlarındaki kol dayama yerleri ve bazı hamamlardaki halvet girişlerinde yer alan geçiş kapılarının taçlarında görülmektedir. Sıcaklık içinde sütun varsa, başlıkları baklavali ya da mukarnaslı olarak işlenmiştir. Kadınlar kısmında *gelin kurnası* adı verilen bir kurna daha süslü ve özenli olarak işlenmiştir. Türk hamamlarında zemine ve duvara mermer kaplama uygulaması Beylikler devrinden beri yapılmaktadır. Anadolu Selçuklu dönemi hamamlarında siva üzerine renkli boya ile yapılmış bazı kalem işi süslemeler vardır. Bunun örneklerine Beyşehir Eşrefoğlu Hamamı gibi bazı hamamlarda rastlanılmıştır.⁴²

Erken Osmanlı hamamlarında kubbelerin malakârî tekniğiyle yapılmış zengin süslemelere sahip olduğu görülür. Hamamların nemli kısımlarında bozulma olmaması için, duvar yerine kubbeler süslenmiştir. Türk hamamlarında tüm iç duvarlar, kemer, tonoz ve kubbeler sıvanmış, kemer üzengileri, duvar ve kapı nişleri, tonoz ve kubbelerin bingileri de sıvadan yapılmış profil, silme ve mukarnaslarla süslenmiştir. Erken dönem hamamlarında başlamış olan sıvadan yapılan süslemeler klasik dönem hamamlarında özellikle Mimar Sinan döneminde mamul hamamlarda da devam etmekle birlikte bu süslemeler daha sade olarak yapılmıştır. Ilıklık ve sıcaklık kısımlarında yer alan ışık gözleri de siva ile yapılmış ayrı bir tatbikattir.⁴³

Selçuklu dönemi hamamlarından itibaren Türk hamamlarında süsleme ögesi olarak çini kullanıldığını görmekteyiz. Kayseri Hunad Hatun, Bursa Demirtaş, Afyon Bozüyük gibi örneklerle birlikte Bursa Yeni Kaplıca, İstanbul Çinili Hamam ve Eyüp Türbe Hamamı'na gelinceye kadar birçok hamamda çini, süsleme ögesi olarak kullanılmıştır.

V. Hamam Mekânlarının Gelişimi ve Tipolojisi

Roma'dan Osmanlı'ya gelinceye kadar Hamam mimarisinin gelişimi incelendiği zaman, hamamlarda teknik olarak benzerlikler bulunduğu görülür. Yani hamamların isimleri ve mimarileri farklı olmakla birlikte, aynı fonksiyona sahip soyunmalık, ilıklık, sıcaklık ve külhan mekânlarının bulunduğu görülür. Anadolu Türk hamamlarının plan şemasının asırlar boyunca aynı kaldığı,

42 Eyice (1997), a.g.m., s. 414.

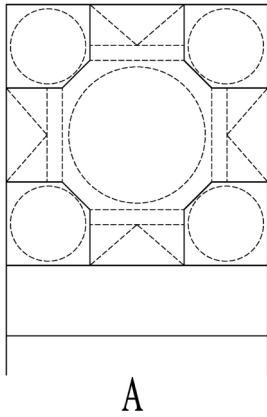
43 Önge (1988), a.g.m., s. 419.

fakat gelişen teknoloji ve kullanılan yeni malzemeler dolayısıyla mimari kuruluş ve detaylarında önemli farklılaşmalar olduğu görülmektedir.⁴⁴

Hamamları inşa eden mimarlar, planlamada değişik denemeler yapmışlardır. Bazen de arsanın getirdiği zorunluluklardan dolayı, farklı uygulamalar ortaya koymuşlardır. Fakat burada hamamın iyi ısınması konusuna dikkat edilmiştir. Diğer İslam ülkelerinde İlkçağ mimarisinden kalma bir plan sistemi uygulanmasına rağmen, Türk hamamlarında belirli bir eksen düzenlemesi görülmektedir. Bu düzenleme şekli, erken çağ hamamlarında küçük ve asimetrik planlarla, ileri devirlerde tamamen simetrik ve büyük yapılar şeklinde yapılmıştır. Burada özellikle Orta Asya'dan bu yana Türk yapı sanatında görülen dört eyvan şemasına uygun sıcaklık bölümlerinin inşa edildiği görülür.⁴⁵

Hamamlarla ilgili araştırma yapanlar, tarihi gelişimi ve değişimi de göz önünde bulundurarak bir sınıflandırma yapma yoluna gitmişlerdir. Farklı uzmanlar tarafından yapılan sınıflandırma çalışmalarının en çok kabul göreni Semavi Eyice tarafından yapılmış olanıdır.⁴⁶ Eyice, yaptığı çalışmada sınıflandırmanın sıcaklıklara göre yapılmasının daha doğru olduğunu anlatmıştır. Yılmaz Önge de Semavi Eyice'ye katılarak sıcaklık düzenlemesi açısından bütün hamamların sıcaklıkları aksiyal ve radyal şemalara bağlı kaldığı için, Türk hamam plan sınıflandırmasında bu bölüm kompozisyonunun esas alındığını belirtir.⁴⁷

Türk hamamları sıcaklıklarına göre 6 şekilde sınıflandırılmıştır. Bunlar sırasıyla şu şekildedir.

Şekil 1: "A" tipine ait şematik çizim

1. (A) Haçvari Dört Eyvanlı ve Köşe Hücreli Tip

Doğrudan doğruya çok eski Türk mimarisinden ilham alınan ve başta medreseler olmak üzere cami, tekke ve ev mimarisinde de kullanılan klasik dört eyvanlı planlama şeklidir. İlklik kısmından ortası kubbeli bir sıcaklık kısmına geçilir. Dört yöne tonozlu eyvanlarla açılan sıcaklık kısmının köşelerinde de halvet hücreleri yer alır. Bu hamam tipinde hamamın ölçülerine veya yerine bağlı olarak üç veya iki halvet hücreli ve bir, iki veya üç eyvanlı çeşitleri de vardır. Az olmakla birlikte tek halvet hücreli olanları da vardır. Plan olarak haç şekline benzediği için *haçvari plan*

44 Önge (1981), a.g.m., s. 215.

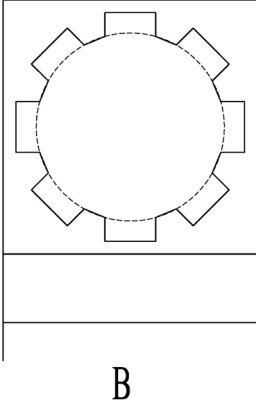
45 Eyice (1997), a.g.m., s. 412.

46 Eyice, Semavi, "İznik'de büyük hamam ve Osmanlı devri hamamları hakkında bir deneme", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c. XI, sy. 15, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1960, s. 99-120.

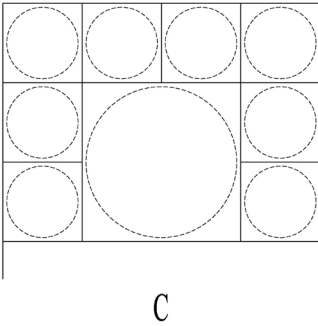
47 Önge (1988), a.g.m., s. 409.

olarak da bilinir.⁴⁸ Bu tipteki planlama anlayışının gelişmiş örneklerine XII. yüzyıl hamamlarında da rastlanılmaktadır.⁴⁹

Konya'da Selçuklu dönemine ait Sahip Ata Hamamı, yine Konya yakınında Meram ve Bursa'da Orhan Bey hamamlarının erkekler kısımları, Eskiyeşi Hamamı, Perşembe (Kadı) Hamamı, İznik'te Hacı Hamza Hamamı'nın erkekler kısmı, Edirne'de Saray Hamamı ve Tahtakale Hamamı'nın erkekler kısmı, Bergama'da Hacı Hekim Hamamı, Söke yakınında Kırkmerdiven Camii Hamamı, Selçuk'ta Aydınoğlu İsa Bey Hamamı, İstanbul'da Bayezid Hamamı ve Murad Paşa Hamamı Mimar Sinan öncesi önemli örnekleridir.⁵⁰ Mimar Sinan yapısı olan Mihrimah Sultan Hamamı ve Haseki Hürrem Sultan Hamamı bu tipin güzel örneklerindedir.

Şekil 2: "B" tipine ait şematik çizim

Şekil 3: "C" tipine ait şematik çizim

2. (B) Yıldızvari Sıcaklık Tip

Anadolu'daki antik devir kaplıca ve hamamlarından etkilenecek meydana getirildiği düşünülen yıldızvari sıcaklık tipte, genel yıkanma yerleri olan tonozlu nişler altılı, yedili veya sekizli çokgen şeklindeki göbekteşi etrafında sıralanmışlardır.⁵¹

Bu tipin önemli örnekleri arasında Bursa Yenişehir çifte hamamının erkekler kısmı, yine Bursa'da Eski Kaplıca ve Armutlu Hamamları, İzmit'te Mehmet Bey Hamamı, İstanbul Çarvaklı Hamamı ve Küçük Ayasofya'daki Kapıağası Hüseyin Ağa Hamamı'nın kadınlar kısmı sayılmaktadır.⁵² İstanbul'da Mimar Sinan eseri olan Kılıç Ali Paşa Hamamı özgün kompozisyonun korunduğu güzel bir örnektir.

3. (C) Kare Sıcaklık Etrafında Sıralanan Halvet Hücreli Tip

İlk iki tipe oranla daha sade ve basit olan bu planlama şeklinde dikdörtgen veya kare şeklinde bir sıcaklık ile orta mekânının bir, iki veya üç kenarına bitişik olarak dizilmiş halvet hücreleri yer almaktadır. Bu tip planda uygu-

48 Eyice (1960) a.g.m., s. 108.

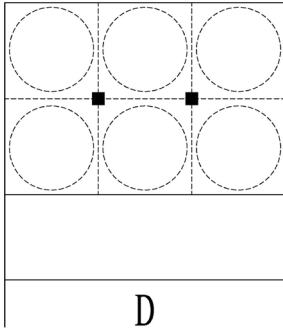
49 Önge (1988), a.g.m., s. 409.

50 Eyice (1997), a.g.m., s. 417.

51 Önge (1986), a.g.m., s. 85.

52 Eyice (1960), a.g.m., s. 110.

lanmış az sayıda örnek bulunmaktadır. Bursa'da Girçık (Kimsesizler) Hamamı, Ulucami Hamamı, Yeşilcami Hamamı ve Tahtakale Hamamı, İnegöl'de Sinan Bey Hamamı, İstanbul'da Fatih'in vakıflarından olan Tahtakale Hamamı kadınlar kısmı az sayıdaki örneklerden bazılarıdır.⁵³

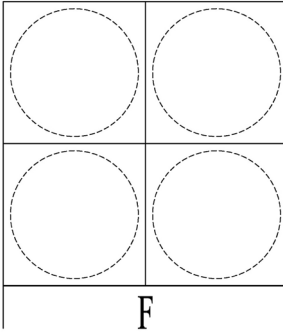
Şekil 4: "D" tipine ait şematik çizim

4. (D) Çok Kubbeli Sıcaklık Tip

Bu tipteki planlamada kemerler yardımıyla sıcaklık eş bölümlere ayrılmış ve bu bölümlerin her birinin üzeri eş kubbe ile örtülmüştür. Orta kısımdaki kemerleri iki sütun taşımaktadır. Bu planlamada büyük kubbe altında göbek taşı bulunmaz. Çok az sayıdaki örneklerinden birisi olan, Eminönünde Yeni Cami yakınındaki Haseki Hamamı yıktırılmıştır. Bir başka örnek olarak Kastamonu Yeni Hamamı gösterilebilir.⁵⁴

5. (E) Ortası Kubbeli, Enine Sıcaklık ve Çift Halvetli Tip

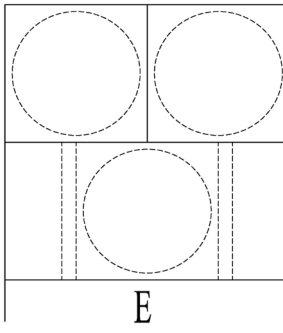
Bu planlama şeklindeki hamamlar, enine uzanan, ortası kubbeli ve iki kemerle ayrılan, yan bölümleri düz tonozla örtülü sıcaklık kısmı ile bu kısma birer kapı ile açılan bir çift halvet hücresinden oluşmuş kompozisyonudur. Bu tipteki hamamlarda görülen ortak özellik iki halvet kapısı arasında kalan duvarda bulunan mihrap şeklindeki niştir. Örnekleri arasında Ankara Karacabey Hamamı, Yenişehir Çifte Hamamı kadınlar kısmı, Niğde'de Çavuş Hamamı, İstanbul Tahtakale Hamamı kadınlar kısmı sayılabilir.⁵⁵

Şekil 5: "E" tipine ait şematik çizim

6. (F) Ilıklık, Sıcaklık ve Halvetin Eş Odalar Halinde Olduğu Tip

Küçük ölçülerdeki genel ve özel hamamlarda rastlanan bu tipte bütün mekânlar hemen aynı büyüklükte kubbeli odalar şeklinde düzenlenmiş olup, bu odaların hepsi birbiriyle bağlantılıdır. Bu tipin örneğini, Selçuklu dönemi yapısı olan 1230 tarihli Sultan Hanı hamamında ve Bozüyük Kasımpaşa Hamamı'nda görmek

Şekil 6: "F" tipine ait şematik çizim

53 Eyice (1960), a.g.m., s. 112.

54 Eyice (1960), a.g.m., s. 112.

55 Eyice (1997), a.g.m., s. 418.

mümkündür. Fakat bu tipin en güzel örneği, İznik İsmail Bey Hamamı'dır. İstanbul'da bir örneği yoktur.⁵⁶

Bunlardan başka, küçük yerleşim yerlerinde yapılmış olan küçük çarşı hamamları planlanırken, yukarıda tanımlanan tipler uygulanmamıştır. Bunun yerine genelde ahşap soyunmalığın yanında tuvalet yer alır, onu takip eden dikdörtgen bir ılıkıktan sonra kare biçiminde kubbeli bir mekâna geçilir. Bu bölümde halvet hücreleri yoktur.

VI. Değerlendirme

Geçmişten günümüze temizlik için kullanılan hamam yapıları her medeniyet için önem taşımıştır. Fakat kaynaklarda Roma ve Türk hamamı olarak belirtilen yapı toplulukları kadar gelişmiş ve yaygın olarak kullanılanı yoktur. Romalılar tarafından geliştirilen ısıtma sistemi Türk hamamı olarak tanımlanan yapılarda geliştirilerek kullanılmış, kendine özgü bir gelişim süreci izlemiştir.

Toplumsal hayattaki değişimlere paralel olarak gelir getirme özellikleri zayıfladıkça yeni hamam yapılmamış, eskiler de ortadan kalkmaya başlamıştır. Hamamların gelir getirme özelliğini yitirmesi dışında imar faaliyetleri gibi etkenlerle de sanat eseri sayılabilecek nitelikteki hamam yapıları ya tamamen yıkılmış ya da kısmi olarak ortadan kaldırılmıştır. Günümüzde bazı hamam yapıları turistik amaçlarla restore edilmekte ve özgün fonksiyonunu devam ettirmektedir. Bunlar dışında kalan, fonksiyonunu yitirmiş hamam yapıları ise modern ihtiyaçlar için kullanılmaktadır.

Hamamlarla ilgili seçilmiş bibliyografya

Tezler

- Aru, Kemal Ahmet, "Türk Hamamları Etüdü", Doçentlik tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul Matbaacılık, T.A.O., 1949.
- Altan, M. K., "Paşa Hamamı in Ayaş", Yüksek Lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1984.
- Arslan, Asuman, "Aydın'da Türk mimarisi", Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.
- Asatekin, G., "The Eski Hamam in Ankara", Yüksek Lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1978.
- Atik, Şerife, "Kalecik Çarşı Hamamı restorasyonu ve değerlendirilmesi", Yüksek Lisans tezi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1990.
- Aytaç, İsmail, "Malatya ve yöresindeki Türk-İslam dönemi yapıları", Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.
- Bilgin, Kaan, "Antik dönem hamam yapıları fonksiyon özellikleri ve yeni işlevlerle değerlendirme", Yüksek Lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2000.

⁵⁶ Eyice (1960), a.g.m., s. 115.

- Büyükdıgan, İlter, "İkinci Murad çağı Edirne hamamlarında alçı mukarnas bezeme", Doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1989.
- Çakmak, Canan, "Tire hamamları", Yüksek Lisans tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.
- Dağtekin, Emine, "Diyarbakır Çardaklı Hamamı restorasyonu", Yüksek Lisans tezi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1999.
- Dağtekin, Emine, "Güneydoğu Anadolu bölgesi geleneksel hamam tipolojisi ve buna bağlı koruma ölçütlerinin oluşturulması", Doktora tezi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2007.
- Daş, Ertan, "Afyon'daki Türk anıtları (medreseler, türbeler, hanlar, hamamlar, köprüler, çeşmeler)", Yüksek Lisans tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.
- Denктаş, Mustafa, "Kayseri'deki tarihi su yapıları", Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.
- Doğanay, Nazife, "Hamamda yıkananlar", Yüksek Lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990.
- Durmuş, Ayben, "Giresun ve ilçelerindeki Türk dönemi mimari eserleri", Yüksek Lisans tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.
- Dumlu, Ecevit, "Gelibolu hamamlarının tarihsel gelişimi üzerine bir araştırma", Yüksek Lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1999.
- Erat, Birsen, "Anadolu'da 14. yüzyıl Türk hamam mimarisi", Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.
- Ertuğrul, Alidost, "Mimar Sinan'ın İstanbul'daki mevcut hamamları", Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2002.
- Ertürk, B. E., "Osmanlı Döneminde Safranbolu Su Mimarisi", Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.
- Genç, Birgül, "Osmanlı Dönemi Türk minyatür sanatında hamam ve hamam sahneleri", Yüksek Lisans tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- Gülbay, Onur, "Batı Anadolu ve Metropolis hamam-Gymnasium örneğinde latrinalar", Yüksek Lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
- Gülbiçin, Yaşar, "Günümüze Gelen Şanlıurfa Hamamları", Yüksek Lisans tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Gülgen, Hicabi, "Merzifon Kara Mustafa Paşa Camii ve Hamamı ile Narince Abide Hatun Camii", Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.
- Günel, K., "İstanbul Hamamları", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans tezi, İstanbul, 1959.
- Güvenç, Şeyda, "Antalya Kaleiçi'nde Yenikapı, Gavur Hamamı Restorasyon Projesi", Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1997.
- Işık, Figen, "A Study on the changing Turkish bathing culture under the western influences", Yüksek Lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.
- Kantarcıoğlu (Akyl), Ayşe, "İznik'te İsmail Bey Hamamı restorasyon projesi", Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1991.

- Koçer , T. Seniha, “Mostar Ceyvan Kethüda Hamamı restorasyon projesi”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1999.
- Kudde, Esra, “Küçük Mustafa Paşa Hamamı erkekler bölümü restorasyon projesi”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2007.
- Orbay, A., “Bursa Demirtaş Hamamı Restorasyon Projesi”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1985.
- Orhan, Sezer, “Hamam Mimarisi ve Çardaklı Hamam”, Basılmamış Yüksek Lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2003.
- Önder, Oğuz, “Sivas İl Merkezindeki Türk Devri Hamamları”, Yüksek Lisans tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Özkan, Göze, “İstanbul Altunizade Külliyesi Hamam ve Akaret Dükkânları restorasyon projesi”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1991.
- Öztürk, Şahabettin, “Van Gölü havzası Ortaçağ ve sonrası su mimarisi”, Yüksek Lisans tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- Sağlam, Temel, “Harput’teki Türk İslam eserleri”, Yüksek Lisans tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- Savaş, Seden, “İstanbul, Kumkapı-Nişanca Köşklü Hamamı (1887) araştırması ve restorasyon projesi”, Yüksek Lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2007.
- Seçkin, Nadide, “19. Yüzyıl İstanbul Saray Hamamları”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Devlet Müh. ve Mim. Akademisi, 1980.
- Silay, Sevim, “Antalya-Perge antik kenti Güney Hamam strüktür analizi”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1991.
- Sipahioğlu, Ahmet, “İzmit’de İsmail Bey Hamamı ve diğerlerinin değerlendirilmesi”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1988.
- Şancı, Fuat, “Hatay İlinde Türk Mimarisi”, Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Şehitoğlu, Elif, “Bursa hamamlarının yapısal, çevresel, işlevsel sorunları ve çözüm önerileri”, Yüksek Lisans tezi, Mimar Sinan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2000.
- Tandoğan, Jale, “Diyarbakır Hamamları”, Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü, 1972.
- Tekocak, Mehmet, “Kelenderis Liman Hamamı”, Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.
- Türkyılmaz, Dilek, “Türk kültüründe hamam geleneği ve Eskişehir hamamları”, Yüksek Lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.
- Uslucan, Nejla, “Restoration project of Beylerbeyi Hamamı in Edirne”, Yüksek Lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1992.
- Toker, İsmail, “Kayseri-Gülük hamamının restitüsyonu ve restorasyon önerileri”, Yüksek Lisans tezi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1994.
- Vanlı, Gül, “A Restoration project of the “Saray Bath” in Edirne”, Yüksek Lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1993.

- Yaraş, Ahmet, "Bakırçay havzasında Asklepios kültü ve Paşa Ilıcısı-Alliano", Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- Yenel, M. Kemal, "Çerkeş (Çankırı) IV. Murad Çifte Hamamı koruma ve sağlıklaştırma çalışması", Yüksek Lisans tezi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1989.
- Yeşilkaynak, Meltem, "Samatya Kapıağası Yakup Ağa Hamamı restorasyon projesi", Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1991.
- Yılırt, Sedat, "İstanbul II. Bayezit Hamamı restorasyon projesi", Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1991.

Makaleler

- "bath and bathing", *The Encyclopedia Americana*, New York: International Edition, 1968, c. 1, s. 346-351.
- Akok, M., "Çorum'da Ali Paşa Hamamı", *Arkitekt* 25:280, 1955, s. 85-93.
- Akyaç, İlhan, "İlk Türk Hamamları ve Şifahanelerde Isıtma Tertibatı İle İlgili Bir Araştırma", *Ülkemiz*, 1967, s. 14.
- Alp, M., "Eski İstanbul Hamamları ve Gezmeleri", *Türk Folklor Araştırmaları*, s.8:179, 1964, s. 3423-3425.
- Alpkaya, F., "Hamam Tarihi", *Çağdaş Şehir* 1:4, 1987, s. 70-72.
- And, Metin, "İstanbul'da Hamamlar ve Temizlik", *İstanbul Armağanı*, (yayıma hazırlayan Mustafa Armağan), c. 3: *Gündelik Hayatın Renkleri*, s. 139-143, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, 1997.
- And, M., "Türk Hamamının Kültürümüzde ve Sanatımızda Yeri ve Önemi", *Ulusal Kültür* 5, 1979, s. 54-77.
- Arseven, C. E., "hamam", *Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1943, s. 678-683.
- Aytöre, Ayhan "Türklerde Su Mimarisi", *I. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi Tebliğleri*, Ankara, 1962.
- Balkan, K., "Anı'de İki Selçuklu Hamamı", *Anadolu* 1:12, 1968-70, s. 39-57.
- Baykara, B., "Tarihi Hamamlar", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, 175, 1956, s. 121.
- Çağman, F., "Topkapı Sarayı'nın Hamamları", *Pi Dergisi*, Yaz 2001, s. 42-52.
- Çal, H., "Zile Hamamları", *Türk Etnografya Dergisi* 16, 1988, s. 104-123.
- Çaylı, E. A., "Beyazıt hamamı", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni* 186-187, 1957, s. 6-7.
- Deniz, Kemal, "Hamam Mimarisi", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, 97, 1950, s. 10-11.
- Dinçer, Hüseyin, "Antakya Hamamları", *Güneyde Kültür*, Ağustos Eylül, Antakya, 1996.
- Elgin, Mustafa, "Erzurum Boyalıhane Hamamı ve Camii", *Rölöve ve Restorasyon Dergisi*, 5, 1983.
- Eraşar, Osman, "İskenderun Yeni Hamam (Bakizade Hamamı)", *İstem* 2:3, 2004.
- Erken, Sabih, "Edirne Hamamları", *Vakıflar Dergisi* 10, 1973, s. 403-419.

- Eyice, Semavi, "Türk Hamamları ve Beyazıt Hamamı", *Türk Yurdu* 244, 1955, s. 849-855.
- Eyice, Semavi, "İznik'de büyük hamam ve Osmanlı devri hamamları hakkında bir deneme", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, XI: 15, 1960, s. 99-120.
- Eyice, Semavi, "Hamamlar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı ortak yayını, 1994, c. 3, s. 537-542.
- Eyice, Semavi, "Hamam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı İSAM, İstanbul, 1997, c. 15, s. 402-430.
- Hikmet, Gürçay, "Keçe ve Keçecilik", *Türk Etnografya Dergisi*, IX.
- Işın, Ekrem, "Türk Hamamları Tarihçesi", *Dekorasyon Dergisi*, 1990, s. 110-111.
- Kaflı, K., "İstanbul Hamamları", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, 183, 1957, s. 15-16.
- Kartal, M., "Eski Kayseri'de Konak Hamamları", *İlgi* 51, 1987.
- Kızıldağlı, Edip, "Antakya'nın Hamamları", *Güneyde Kültür*, 1989.
- Koçu, R. E., "Çarşı Hamamlarımız", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni* 155, s. 12-13.
- Köseoğlu, N., "İstanbul Hamamları", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni* 128, 1952, s. 7-11.
- Kuban, D., "Edirne'de Bazı II. Murad Çağı Hamamları Mukarnas Bezemeleri Üzerine Notlar", *Ord. Prof. Dr. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara: TTK Yayınları, 1976.
- Meriç, M. A., "Mimari Açından Türk Hamamı", *Dekorasyon Dergisi* 1990, s. 112-116.
- Noyan, M. E., Öncü, U., "Hamam Dosyası - İstanbul'da Hamamlar: Bir "Var"mış, Bir "Yok"muş", *Çağdaş Şehir* 1:4, 1987, s. 60-79.
- Ödekan, Ayla, "Hamam", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, YEM Yayınları, 1998, İstanbul, cilt 2,
- Önge, Yılmaz, "Konya - Beyşehir'de Eşrefoğlu Süleyman Bey Hamamı", *Vakıflar Dergisi* 7, 1968, s. 139-144.
- Önge, Yılmaz, "(Kayseri Huant (Mahperi) Hatun Külliyesinin Hamamı ve Yeni Bulunan Çini Tezyinatı)", *Önasya* 4:47, 1969, s. 10-11.
- Önge, Yılmaz, "Anamur Mamuriye Kalesi Yanındaki Hamam", *Vakıflar Bülteni* I, 1970, s. 106-114.
- Önge, Yılmaz, "Külliyelerimizin Yıkılan Hamamları", *Ön Asya* 7, c. 74, 1972.
- Önge, Yılmaz, "Konya'nın Meram Mesiresindeki Mimari Bir Manzume", *Vakıflar Dergisi* 10, 1973, s. 367-383.
- Önge, Yılmaz, "Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma", *Vakıflar Dergisi* XII, Ankara, 1978, s. 121-136.
- Önge, Yılmaz, "Eski Türk Hamamlarında Su Tesisatı ile ilgili bazı detaylar", *I. Uluslararası Türk İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi kongresi*, İTÜ, 14-18 Eylül 1981, c. 15, s. 213-223.
- Önge, Yılmaz, "Koca Sinan'ın Hamamlarında görülen bir yenilik merkezi kubbeli örtü sistemleri", *II. Uluslararası Türk İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*, İTÜ, 28 Nisan- 2 Mayıs 1986, 1986, c. 2, s. 81-85.

- Önge, Yılmaz, "Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, c. I, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 1988, s. 403-428.
- Önge, Yılmaz, "Alanya ve Alara Kalelerindeki Selçuklu Hamamları", *Antalya III. Selçuklu Semineri: Bildiriler (10-11 Şubat)*, 1989, s. 117-124.
- Önge, Yılmaz, "Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", *VI. Vakıf Haftası, Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde, Mimar Sinan Dönemi Sempozyumu*, Ankara, 1989, s. 235-252.
- Önge, Yılmaz, "Konya Mevlana Dergahı'nın Kaybolan Bir Yapısı: Türbe Hamamı", *V. Milli Mevlana Kongresi (3-4 Mayıs)*, 1991, s. 75-83.
- Önge, Yılmaz, "Milli Kültürümüz Açısından Türk Hamam Mimarisi ve Aksaray Hamamları", *Türk Halk Kültürü Araştırmaları* (Kültür Bak. Yay.), 1992, s. 79-92.
- Özbek N., "Turkish Bath", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni* 231, 1961, s. 27 - 28.
- Reyhan, Kader, (İpekoğlu, Başak 2004), "Osmanlı Dönemi Bir Grup Hamam Yapısında Malzeme Kullanımı", *Bildiriler Kitabı, 2. Ulusal Yapı Malzemesi Kongresi ve Dergisi*, 3-17 Ekim 2004, İTÜ Taşkılla İstanbul.
- Siyavuşgil, E. S., "Turiste Hamam", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, 1959, s. 8-9.
- Şapolyo, E. B., "Türk Hamamları", *Önasya* 3:28, 1967.
- Şişman, F., Çelik, B., "Antalya Yivli Minare Külliyesi Hamamı", *Rölöve ve Restorasyon Dergisi* 5, 1983, s. 37-46.
- Tansuğ, Sezer, "Hamam Tasları", *Antika* 5:8, 1985, s. 9-13.
- Taneri, E. ve Kazmaoğlu, A., "Atik Valide Hamamı Yeniden Kullanım Projesi", *Çevre Dergisi*, Mayıs-Haziran 1979, s. 40-42.
- Uzun, M. ve Albayrak, N., "Hamam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı İSAM, İstanbul, c. 15, 1997, s 430-433.
- Ünsal, B., "Sinan'ın son bir eseri Üsküdar-Büyük Hamamı'nın aslı şekline dönüşümü", *TAC*, c. 1, sy. 1, 1986, s. 23-28.
- Ülgen, A. S., "Hamam", *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1950, c. 5, I. Kısım, s. 174-178.
- Ünver, Süheyl, "İstanbul Hamamlarının İstikbali", *Yeni Türk Dergisi*, c. 7, sy. 84, 1939.
- Ünver, Süheyl, "İstanbul Yedinci Tepe Hamamlarına Dair Bazı Notlar", *Vakıflar Dergisi* 2, 1942, s. 245-251.
- Ünver, Süheyl, "Konya'da Selçuklular Zamanındaki Hamamlara Dair", *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, c. 5, sy. 18, 1940, s. 83-86.
- Ünver, Süheyl, "İstanbul Hamamları", *Tarih Dünyası*, 1954, s. 654-657.
- Ünver, Süheyl, "Türk Hamamı", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni* 37: 145, Ocak-Mart 1973, Ankara, s. 93.
- Yazıcı, M., "Ankara Klasik Çağ Yapılarından Roma Hamamları", *Ankara Sanat* 28, 1968, s. 18-19.

- Yetkin, Ş., "Alara Kalesindeki Hamamlı Kasır ve 13. Yy. Anadolu Mimarisindeki Yeri", *Malazgirt Armağanı*, 1972, s. 119-126.
- Yurdakul, E., "Son Buluntulara Göre Kayseri'deki Huant Hamamı", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi 2*, 1970, s. 141-151.

Kitaplar

- Anadolu, M., *İstanbul ve Anadolu'daki Roma İmparatorluk Dönemi Mimari Yapıtları*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2001.
- Aslanapa, Oktay, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1986.
- Ayverdi, E. H., *İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1976.
- Ayverdi, E. H., *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri (1230-1402)*, İstanbul: Damla Ofset, 1989.
- Ayverdi, E. H., *II. Murad ve Çelebi Mehmed Devri*, İstanbul: Damla Ofset, 1989.
- Ayverdi, E. H., *Fatih Devri III-IV (1451-1481)*, İstanbul: Damla Ofset, 1989.
- Bayatlı, O., *Bergama'da Küplü Hamam*, İstanbul, 1942.
- Bernard, K. A., *Bursa Banyoları*, [bugünkü Türkçeye çeviren] Rıza Ruşen Yücer, İstanbul: Kenan Matbaası, 1943.
- Bildirici, Mehmet, *Tarihi Su Yapıları*, Ankara, 1994.
- Çakmak, Canan, *Tire Hamamları*, Ankara, 2002.
- Cerasi, M. M., *Osmanlı Kenti*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.
- Denktaş, Mustafa, *Kayseri'deki Tarihi Su Yapıları (Çeşmeler ve Hamamlar)*, Kayseri, 2000.
- Dow, M., *The Islamic Bath of Palestine*, Published for The British School of Archeology in Jerusalem by the Oxford University Press, 1996.
- Dündar, Abdülkadir, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, Ankara: 1999.
- Eraşar, O., *Tokat Tarihi Su Tapıları: Hamamlar*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2004.
- Farrington, A., *The Roman Baths of Lycia an Architectural Study*, Monograph No: 20, Ankara: The British Institute of Archeology, 1995.
- Goodwin, G., *A History of Ottoman Architecture*, London: Thames and Hudson, 1987.
- Gluck, H., *Die Baeder Konstantinopels*, Wien, 1921.
- Haskan, M. N., *İstanbul Hamamları*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1995.
- Kepecioğlu, K., *Bursa Hamamları*, Bursa: Bursa Halkevi Neşriyatı, Yeni Basımevi, 1935.
- Klinghardt, K., *Türkische Baeder*, Stuttgart: J. Hoffmann, 1927.
- Küküoğlu, A. Cihat, *Şanlıurfa Su Mimarisi*, Ankara, 1992
- Müller-Wiener, W., *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- Önge, Yılmaz, *Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Hamamları*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995.
- Sözen, M., *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1975.

- Taşçıoğlu, T., *Türk Hamamı*, İstanbul: Unilever-Duran Ofset, 1998.
- Vigarello, G., *Temiz ve Kirlî - Ortaçağ'dan Günümüze Vücut Bakımının Tarihi*, çev. Zühre İlkgelen, İstanbul: Kabala Yayınevi, 1996.
- Wheeler, M., *Roma Sanatı ve Mimarlığı*, çev. Zeynep Koçel Erdem, İstanbul: Homer Kitabevi, 2004.
- Ülgen, A. S., *Mimar Sinan Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Levhalar.
- Ürer, H., *İzmir Hamamları*, Ankara, 2002.
- Virmiş, Raif, *Kosova Hamamları*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2002.
- Yazıcı, M., *Roma Hamamları*, Ankara, 1968.
- Yegül, F., *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkınma*, çev. Emel Erten, İstanbul: Homer Kitabevi, 2006.
- Yüksel, İ. A., *Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid-Yavuz Selim Devri (1481-1520)*, İstanbul: Günlük Ticaret Gazetesi Tesisleri, 1983.

Hamam Yapıları ve Literatürü

Alidost ERTUĞRUL

Özet

Günümüzde anladığımız anlamda hamam yapıları mekânsal bölümlenmesi ve ısıtma sisteminin Roma devrinde geliştirildiği bilinmektedir. Onu takip eden erken İslam devrinde Roma hamam düzeni devam ettirilmiştir. Bütün bu geleneğin devamı olarak ortaya çıkan Türk hamamı yapılanmasında ise mekânsal kurgu devam ettirmekle birlikte Anadolu'da yapılan yeni hamamlarda Türk ve İslam kültüründen gelen bazı gelenekler adapte edilerek kendine özgü bir yapılanma gerçekleştirilmiştir. Selçuklular devrinde, ardından Beylikler devrinde her kentte hamam yapıları yapılmış Osmanlı devrinde ise hamam yapıları hem mimari olarak hem de teknik olarak zirvesine ulaşmıştır. Başta Bursa, Edirne, İstanbul olmak üzere imparatorluğun çeşitli bölgelerinde çok sayıda hamam yapısı inşa edilmiştir. Türk kentlerinin gelişmesinde önemli fonksiyonları olan vakıflar kanalıyla gelir getirilmesi amacıyla yapılan hamam yapıları, evlerde yapılan banyo mekânlarının artmasına bağlı olarak XIX. yüzyıla değin varlığını sürdürmüştür. Günümüzde daha çok turistik nitelikte varlıklarını devam ettiren yapıların bir kısmı özgün fonksiyonlarını yitirmiş, bir kısmı da çeşitli sebeplerle yıkılarak ortadan kaldırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk Hamamı, Roma Hamamı, Selçuklu Mimarisi, Osmanlı, Mimarisi, Hamamlar

The Baths: The Structure and A Bibliography

Alidost ERTUĞRUL

Abstract

Spatial organization and heating system of the bath buildings had developed in today's sense in the Roman period. In the following early Islamic Era, the plan and the organization scheme of the Roman baths were reproduced. Although the spatial construct was continued in the organization of the Turkish baths, they could still be considered as unique due to the adaptation of certain traditions deriving from the Turkish-Islamic culture. In both the Seljuk and the following Sultanates eras bath buildings were built in nearly all cities. The Ottoman Empire, however, constituted both the architectural and the technical peak of bath construction. Many such examples were built in the major cities of the empire including Bursa, Edirne and Istanbul. The bath buildings, which served the purpose of deriving income through foundations (*waqf*), continued their existence until the nineteenth century due to the increase of bath space maintained in housing. Today serving mostly touristic purposes, some of the baths have lost their unique functions and some have ceased to exist due to different reasons.

Keywords: Turkish Bath, Roman Bath, Seljuk Architecture, Ottoman Architecture, Baths.